

COMPONENTA PONTICĂ ÎN CIRCULAȚIA MONETARĂ MOLDOVENEASCĂ DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Dr. Ernest OBERLÄNDER – TÂRNOVEANU

Datorită rarității publicării sistematice și cu toate datele tehnice necesare a descoperirilor colective și izolate din Moldova, până în prezent avem o imagine extrem de vagă asupra dinamicii circulației monetare de pe teritoriul Moldovei în vremea domniei lui Ștefan cel Mare¹. Descoperirile cunoscute până în prezent scot la iveală un tablou foarte complex², în care domină autoritar moneda străină de argint și de aur: ducații purtând numele dogilor și seniorilor Genovei, aspri emiși la Caffa, precum și dirhemii bătuți de hani Hoardei de Aur, ai Hanatului Crimeei sau ai Hoardei Mari, akçecele³ și imitațiile otomane ale ducaților venețieni, precum și dinarii și florinii maghiari⁴. Sporadic apar și monede ale voievozilor Țării Românești, sau emisiuni central-europene mai vechi, cum ar fi, de exemplu, groșii de Praga. Un rol la fel de șters pare să-l fi avut în această epocă și moneda Regatului polono-lituanian, în ciuda amplelor relații economice și politice care aveau loc între Moldova și puternicul său vecin de la nord⁵. În mod paradoxal, moneda moldovenească pare să fi jucat numai un rol minor, atât în ceea ce privește locul ei în cadrul preferințelor de tezaurizare ale populației, cât și, foarte probabil, în cadrul vieții economice de zi cu zi a locuitorilor principatului moldovenesc. Acest fapt este greu de explicat dacă avem în vedere evidentă îmbunătățire și stabilizare a titlului și a greutateii ei, realizate ca urmare a unei reforme monetare radicale, întreprinse de Ștefan cel Mare⁶.

Până la momentul în care publicarea tezaurilor și a descoperirilor izolate datează în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea provenite de pe teritoriul Țării Moldovei va oferi suficiente date pentru realizarea unui amplu studiu privind evoluția circulației monetare în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, considerăm utilă abordarea unor aspecte sectoriale ale fenomenului. Astfel, observațiile prilejuite de studierea a două descoperiri monetare importante, datate în prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare – tezaurul de la Schinetea/1982 (com. Dumesti, jud. Vaslui) și a tezaurului de la Cârpiți/1957 (azi Victoria, com. Victoria, jud. Iași) ne îndeamnă să repunem în discuție rolul factorului pontic în cadrul aprovizionării cu numerar din metale prețioase a pieții moldovenești în anii '50-'70 ai secolului al XV-lea.

Monedele din tezaurul complex de la Schinetea (păstrate în colecția Muzeului „Ștefan cel Mare” din Vaslui) au fost identificate de noi în 1983 și urmau să constituie obiectul unui studiu comun cu Ruxandra Alaiba. Din păcate, încălcând cele mai elementare norme ale eticii cercetării științifice persoana mai sus numită și-a permis să-și însușească și să publice sub nume propriu o serie de date științifice obținute prin rapt și felonie⁷. Complet ignorantă în domeniul numismaticii, pretinsa „cercetătoare de generație spontanee”, care nu este capabilă, nici măcar să reproducă datele ce se aflau înscrise de noi pe

fișele și pe plicurile monedelor, a ținut cu acest prilej să îmbogățească „știința mondială” cu descoperiri uluitoare. Astfel ea vorbește despre așa-zise „imitații după Tomaso di Campo Fregoso”, „imitații după Filippo Maria Visconti” și „imitații după Rafael Adorno”, care lasă perplex orice cunoscător al numismaticii Levantului genovez (după ce în prealabil își revine din uluirea provocată de originalele ortografii „Tomasu” a numelor italiene „Tommaso” și „Rafael” în loc de „Raffaele”). Nu mai puțin originală este și descrierea unei monede atribuite lui Traian, care, după părerea lui R. A., ar fi nici mai mult, nici mai puțin decât un denar „imitație după dragma de argint”... nominal și tip care până în prezent lipsesc și ele din numismatica romană imperială. Autoarea furtului intelectual publică nonșalant un florin maghiar de la Mathia Corvin, cu o pretinsă greutate de 3,96 (!!!), când până și un student începător știe că greutatea legală a acestor monede de aur nu depășea decât în mod excepțional 3,55 g, că batera lor era atent controlată și că o piesă cu o asemenea greutate nu ar fi ieșit niciodată pe poarta monetăriei. În acest caz, „furăciunea intelectuală” nu o acoperă de oprobriu și ridicol numai pe R. A., dar poate avea nu numai consecințe extrem de grave pentru și pentru muzeul vasluian. Un control al pieselor de metal prețios din colecția acestei instituții, pornit de la datele publicate de R. A. ar dovedi că moneda cu pricina (nr. inv. 1188) este, în realitate, sensibil mai ușoară decât figurează în literatura de specialitate (de fapt ea are 3,56 g) și deci, cineva ar trebui să răspundă dacă piesa păstrată sub acest nr. de inventar este identică cu cea publicată, sau ce s-a întâmplat cu diferența de metal prețios.

Făcând paradă de cunoștințe pe care evident nu le are, R. A. introduce în literatura numismatică abrevierea, pe cât de inedită, pe atât de lipsită de sens, de „H.” în loc de A.H. (anul

Hegirei). De asemenea, cei care ar dori să vadă cum arată, cum se datează și unde au fost emise monedele maghiare de aur descrise, după părerea lui R. A. în pretinsul catalog al lui A. Pohl, *Tiroli tallérok 1482-1777* (Budapesta, 1973), vor avea, cu siguranță, o cruntă decepție. Având în vedere că florinii... nu sunt taleri (aceștia din urmă sunt monede de argint de mari dimensiuni, lucru ignorat de „numismata” R.A., dar îndeobște știut de majoritatea absolvenților Facultăților de Istorie), ei vor căuta în zadar vreo informație cât de mică despre emisiunile lui Sigismund I sau Mathia Corvin în lucrarea *Tiroli tallérok 1482-1777*. Cum nici unul din suveranii maghiari mai sus pomeniți nu a emis taleri, este firesc că asemenea nominaluri nu au cum să facă parte din compoziția tezaurului de la Schinetea (decât dacă, nu cumva, R. A. mai face o altă descoperire numismatică epocală)! Parafrazând o vorbă românească putem spune că legătura dintre emisiunile de aur ale Ungariei medievale și talerii tirolezi pe care o propune R. A. este identică cu cea care se poate face... între coada unui anume animal domestic și ștampila Primăriei. Pentru cititorii nefamiliarizați cu domeniul, țin să precizez că florinii sunt descriși, datați și atribuiți unor ateliere monetare într-o lucrare de referință a aceluiași savant, consacrată emisiunilor de aur maghiare, intitulată *Ungarische Goldgulgen des Mittelalters (1325-1540)* (Graz, 1974). Aceasta este „misterioasa” lucrare a lui A. Pohl care figura în notațiile mele de pe fișele și plicurile tezaurului de la Schinetea...

Informațiile care pot fi furnizate de partea numismatică a tezaurului de la Schinetea privind nu numai istoria politică, economică și socială a Moldovei în vremea domniei lui Ștefan cel Mare, dar și pentru numismatica levantină în general, sunt mult prea importante pentru a considera că „publicarea” descoperirii

de către R. A., la jalnicul standard moral și științific menționat mai sus ar rezolva, cu adevărat, problema accesului comunității specialiștilor la acest izvor de o valoare excepțională. De aceea ne rezervăm dreptul să republicăm și să comentăm cât de curând acest tezaur.

Tezaurul descoperit în anul 1957 la Cârpiți (azi satul Victoria, com. Victoria, jud. Iași) se păstrează azi în colecția Cabinetului Numismatic al Muzeului Național de Istorie a României (nr. inv. 81595-81625). El a făcut obiectul unei publicații preliminare de către O. Iliescu și M. Dinu, fiind ulterior de mai multe ori citat în literatura numismatică românească⁸. Restudiind tezaurul am ajuns la concluzia că o serie de date puse în circulație despre această descoperire pot fi substanțial completate sau chiar corectate.

Pe lângă de observațiile pe care le-am putut trage în urma cercetării celor două tezaure deja menționate, în ultimii ani, am avut ocazia să studiez mai multe descoperiri inedite sau incomplet publicate de monede de aur emise de senioriile genoveze din Levant în secolul al XV-lea, provenite de pe teritoriul Moldovei, păstrate în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României, Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, Muzeului Bucovinei din Suceava, Muzeului „Ștefan cel Mare” din Vaslui și Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad.

Pe lângă o serie de elemente similare în ceea ce privește compoziția celor două tezaure monetare de la Schinetea și Cârpiți au în comun și data și contextul politic în care au fost îngropate de foștii lor proprietari. Cea mai recentă monedă bine databilă din tezaurul de la Schinetea este un florin, de tip tradițional, adică cu reprezentarea Sfântului Ladislau pe revers, emis de regele Mathia Corvin, în monetăria de la Baia Mare, în anul 1470⁹. Acest fapt îi sporește mult

valoarea documentară, căci el poate oferi unele informații vitale privind data și contextul ascunderii tezaurului de la Schinetea. Florinul din 1470 dovedește că depunerea tezaurului s-a petrecut în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. După părerea noastră, este foarte probabil ca el să fi fost îngropat în vara anului 1470, cu prilejul devastatoarei invazii a tătarilor crimeeni din acel an, încheiată însă cu victoria lui Ștefan cel Mare, la Lipnic¹⁰. Procedând la o nouă identificare a monedelor din componența tezaurului de la Cârpiți am ajuns la concluzia că cei doi dirhemi care au fost atribuiți ipotetic Hoardei de Aur sau Hanatului de Astrahan, aparțin de fapt lui Ahmed (1465-1481), hanul Hoardei Mari¹¹. Mai mult decât atât, pe una dintre aceste monede se poate citi pe avers data emiterii ei, A.H. 875 (30.06. 1470 - 21.05. 1471)¹². Aceasta conduce la concluzia că tezaurul de la Cârpiți nu a fost ascuns în jurul anului 1463 sau 1463-1465, cum credeau primii săi editori¹³, ci mult mai târziu, în intervalul iulie 1470, sfârșitul lui mai 1471, mai exact în vara anului 1470. Avem deci toate motivele să credem că tezaurul de la Cârpiți este contemporan cu cel de la Schinetea, fiind, după toate probabilitățile, ascuns tot cu prilejul atacului tătăresc din vara anului 1470. Astfel, avem dovada că tezaurul de la Schinetea nu reprezintă o descoperire singulară, el făcând parte dintr-un orizont de tezaure îngropate în acel an. Repartiția geografică a celor două tezaure indică faptul că atacul tătăresc din vara anului 1470 a atins nu numai Basarabia, ci și o parte din teritoriile moldovenești de dincoace de Prut, din valea Bârladului și Jijiei.

O altă trăsătură comună a celor două tezaure pe care le discutăm este aceea că ele conțin un număr important de emisii de aur de tip venețian bătute de unele seniorii genoveze din Levant¹⁴. Iconografia acestor monede

se deosebesc total de tipul *genovinilor d'oro* emiși de atelierul monetar al Genovei¹⁵. Monedele în discuție imită îndeaproape tipul și legenda ducăților venețieni. Ei poartă pe avers imaginea lui Iisus Christos în mandorlă, având de jur împrejur o legendă, încercă să redea, mai mult sau mai puțin complet și corect deviza - **SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU REGIS ISTE DUCATUM**. Pe revers este redat dogele îngenunchiat, primind un vexillum de la Sfântul Laurențiu, patronul divin al Genovei¹⁶. Singura deosebire iconografică notabilă era aceea că monedele emise în numele dogilor sau seniorilor Genovei figura Sfântul Laurențiu, patronul metropolei ligure, sau Sfântul Petru (patronul ducilor Visconti), în locul lui Sfântul Marcu, protectorul Venetiei.

Dincolo de unele elemente iconografice comune, emisiunile de ducați purtând numele sau titlul dogilor sau seniorilor genovezi se deosebesc în mod substanțial de prototipurile lor venețiene. Ele au o greutate și un titlu al aliajului diferit de al monedelor care le-au servit drept model. Monedele de tip venețian ale dogilor genovezi sau seniorilor genovezi au, cel mai adesea, greutatea și titlul mult mai reduse decât cel prevăzut de standardul metrologic al emisiunilor de aur venețiene (care era de 3,56 g și puritatea de 1000‰, sau 24 carate). În aceste condiții, desemnarea acestor monede ca fiind „ducați”, conține o doză importantă de convenționalism, căci în realitate, piesele în discuție erau departe de valoare adevăraților ducați. Cel mai corect ar fi să-i numim „ducați ușori” sau „ducați devalorizați”. În plus, există diferențe notabile în ceea ce privește calitatea execuției ducăților venețieni autentici și cea a „ducaților” emiși în numele conducătorilor genovezi. Aceștia din urmă prezintă, cel mai adesea, o realizare foarte grosolană și neglijentă a legendei și reprezentărilor, fapt ce ridică

complicate probleme de identificare. Marea variabilitate a greutăților „ducaților” emiși de unele senioriile genoveze din Levant indică faptul că aceștia erau bătuti „al marco” și nu „al pezzo”, cum era cazul majorității monedelor de aur emise în Occidentul medieval al secolelor XIV-XV. Folosirea acestor monede devalorizate era complicată și de diversitatea titlurilor acestor emisiuni. Probabil că, în practică, cei care utilizau astfel de piese erau obligați să recurgă, în mod obligatoriu, la balanță și să aibă cunoștințe foarte exacte asupra semnelor „secrete” de emisiune, care să le permită distingerea, nu numai a produselor diverselor ateliere, dar și a titlurilor aliajelor unor emisiuni succesive ale aceleiași monetării.

Până în acest moment al discuției nu am făcut nici o referire la originea „ducaților” purtând numele sau titlul dogilor și seniorilor Genovei din tezaurele de la Schineta și Cârpiți. Această decizie se datorează faptului că, după părerea noastră, analiza distribuiri geografice a descoperirilor, ca și cercetarea mai atentă a caracteristicilor stilistice și metrologice ale fiecărei piese în parte, ne obligă la o punere serioasă în discuție a tradiționalelor atribuiri ale atelierelor unde au fost bătute. În acest proces de reatribuire a unei părți a emisiunilor de aur de tip venețian ale senioriilor genoveze din Levant, materialul oferit de tezaurele de la Schineta și Cârpiți, ca de altfel, cel al ansamblului descoperirilor de acest tip din Moldova joacă un rol crucial.

Vreme de aproape 150 de ani, ducății de aur de tip venețian purtând numele dogilor sau titlul seniorilor Genovei au fost considerați ca fiind bătuti numai de două ateliere orientale - Pera și Chios. Dacă identificarea monedelor emise la Pera nu ridică nici un fel de probleme, datorită invariabilei prezențe a mărcii de atelier **P**, nu aceeași este situația în cazul emisiunilor bătute în atelierul din

Chios. Numeroși numismați prestigioși cum ar fi: D. Promis¹⁷, G. Schlumberger¹⁸, G. Castellani¹⁹, H. E. Ives²⁰, G. Gamberini di Scarfa²¹, G. Gorini²², O. Iliescu²³ și G. Lunardi²⁴ și Ph. Grierson²⁵ au atribuit Chiosului *toate celelalte emisiunile de aur de tip venețian, purtând numele sau titlul dogilor și seniorilor Genovei care nu aveau marca P pe revers*. Este vorba atât de piesele care au pe revers, la baza hastei vexillum-ului sigla S, a căror proveniență chiotă este certă, cât și cele *fără siglă de atelier*, a căror atribuire tradițională, după cum vom încerca să demonstrăm, în continuare, este departe de a fi convingătoare.

Teoria originii „chiote“ a unor imitații ale ducăților venețieni a fost pusă în discuție doar de câțiva cercetători. Astfel, D. Promis, deși considera că cei mai mulți ducați de tip venețian având înscris numele conducătorilor genovezi au fost bătute în Chios, era, totuși, înclinat să atribuie emisiunile anonime, cu titlu și greutatea reduse ale lui Filippo Maria Visconti unei seniorii neprecizate din Levant²⁶. Fără a descifra exact numele emitenților, Em. Condurachi a pus pe seama unor ateliere din Moldova baterea a ceea ce el considera a fi „imitații ale ducăților de aur venețieni“, descoperite în mare număr în această zonă. Autorul citat era de părere că ele au fost bătute în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea²⁷.

La începutul anilor '90 ai secolului trecut, autorul acestor rânduri, pornind de la o serie de observații rezultând din distribuția geografică a descoperirilor de „ducați“ de tip venețian purtând numele conducătorilor Genovei, cu greutate și cu un conținut în aur foarte redus și *fără marcă de atelier*, a lansat ipoteza că ei alcătuiesc un grup aparte, în cadrul emisiunilor monetare ale senioriilor genoveze din Levant. Tot cu acel prilej am considerat că aceste

emisiuni nu pot fi considerate ca aparținând monetăriei din Chios și le-am pe seama unor ateliere care au funcționat în spațiul pontic, situate, undeva, pe teritoriul Moldovei sau în Ucraina (inclusiv în Crimeea)²⁸. Ulterior, adâncind cercetările, am eliminat ipoteza după care monedele în discuție ar fi putut fi emise și de un atelier genovez de pe teritoriul Moldovei, afirmând că, cel puțin o parte din acestea sunt de origine nord-pontică, fiind bătute, probabil, la Caffa²⁹.

Dominația autoritară a teoriei originii chiote a tuturor emisiunilor de aur de tip venețian a dogilor și seniorilor Genovei, *care nu poartă marca de atelier* se explică prin faptul că, până de curând, monedele de acest fel erau clasificate împreună cu cele purtând sigla S. Proveniența pieselor nu era luată în discuție, deși se știa că numai monedele purtând marca S, specifică atelierului Chios proveneau din zona anatoliano-egeeană³⁰. Din păcate, prin extrapolare, s-a presupus că și monedele *fără siglă de atelier* provin tot din aceiași regiune. De abia în 1977, O. Iliescu a publicat suficient de multe descoperiri de „ducați ușori“ și cu titlu redus, purtând numele dogilor genovezi, provenind din Moldova. Cam în aceiași vreme, numismatul ucrainian M. Kotljar a făcut cunoscută specialiștilor o descoperire din Crimeea, conținând și ea emisiuni genoveze de tip venețian. Este vorba de descoperirea scoasă la lumină în 1908 la Kerč. Tezaurul constă din 11 ducați, dintre care o emisiune anonimă de la Filippo Maria Visconti (1421-1436), bătută într-o seniorie genoveză din Levant și zece ducați de tip „venețian“, fără îndoială, și ele emisiuni ale unor posesiuni genoveze³¹. Descoperiri de monede de aur genoveze de tip venețian sunt menționate și la est de Crimeea, în ținuturile dintre Marea de Azov și Kuban³².

Tezaurul de la
Schinetea -
după numărul de
inventar, în ordine:
avers (a) / revers (b)
- de la stânga la
dreapta:
1178a
1178b
1179a
1179b

1180a
1180b
1181a
1181b

1182a
1182b
1183a
1183b

1184a
1184b
1185a
1185b

1186a
1186b
1187a
1187b

1188a
1188b
1189a
1189b

1190a
1190b

Tezaurul de la
Cârpiți
după numărul
de inventar, în
ordine: avers (a)
/ revers (b) - de
la stânga la
dreapta:

81595a
81595b

81596a
81596b

81597a
81597b

81598a
81598b

În componența tezaurului de la Schinetea se găsesc șase „ducați“ care poartă numele sau titlul unor dogi genovezi din prima jumătate a secolului al XV-lea. Patru dintre „ducații“ de tip venețian cu greutate și titlu redus poartă legende care menționează numele dogelui Tommaso di Campofregoso³³. Nici una dintre aceste piese din descoperirea de la Schinetea nu poartă *la baza hastei vexillum-ului vreo siglă, care să indice monetăria de origine*. Dintre acestea, prima piesă nu face, în mod cert, referință numele său de familie. Această caracteristică constituie un element tipic pentru emisiunile din primul său doganat (1415-1421)³⁴. Atribuirea celorlalte trei monede primului sau celui de al treilea doganat este mai dificilă. Pe exemplarele în discuție se vede clar faptul că gravorii au redat numele dogelui sub forma **TO DVX IANUE [Thomas, dux Januae]**, dar în cataloagele de referință se întâlnește doar legenda **T C DVX IANUE [Thomas de Campofregosus, dux Januae]**. Până la ivirea posibilității studierii unui număr mai mare de monede de la Tommaso di Campofregoso, care să ne lămurească dacă avem de a face, într-adevăr, cu o legendă nouă - **TO DVX IANUE**, sau că semnul **O**, reprezintă numai o versiune particulară a literei gotice **C**, am optat pentru încadrarea tradițională a acestor monede, în vremea celui de al treilea doganat al său (1437-1443)³⁵.

Cele patru monede purtând numele lui Tommaso di Campofregoso din tezaurul de la Schinetea au o greutate extrem de mică: 2,40 g, 2,28 g, 2,26 g și 2,16 g, ceea ce reprezintă doar 66%-75% din greutatea legală a ducăților venețieni. Se cunosc însă și piese din alte descoperiri a căror greutate reprezintă doar circa 70% din cea a monedei care a servit de model. Culoarea lor gălbui-deschisă a monedelor constituie un indiciu al faptului că aliajul de aur din care au

fost bătute are un titlu foarte redus. În realitate monedele lui Tommaso di Campofregoso conțin doar o fracțiune din cantitatea de aur fin a ducăților venețieni care au servit ca model. Monede de aur ale lui Tommaso di Campofregoso fac parte și din tezaurul de la Cârpiți³⁶. Descoperirea conține trei ducați fără marcaj de atelier purtând numele lui Tommaso di Campofregoso. Unul a fost emis în timpul primului doganat al lui Tommaso di Campofregoso³⁷, iar ceilalți doi au fost bătuți în vremea celui de al treilea doganat al său (1437-1443)³⁸. Conform determinărilor publicate de către O. Iliescu, monedele din acest tezaur au titluri cuprinse între 585‰ (14 k) și 666‰ (16 k) (ultimele două piese).

De pe teritoriul Moldovei se cunosc și alte tezaure sau descoperiri izolate de „ducați devalorizați“ ai lui Tommaso di Campofregoso. În colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei se păstrează un lot de cinci piese care au constituit o parte a unui tezaur descoperit înainte de 1918, în zona Iașilor sau pe moșia lui Nicolae Docan din județul Vaslui (care era amplasată în perimetrul localității Schinetea!!!)³⁹. Piese izolate de monede de aur purtând numele lui Tommaso di Campofregoso provenite din Moldova sunt foarte numeroase. Astfel de „ducați ușori“ provin de la: Tăcuta (com. Tăcuta, jud. Vaslui)⁴⁰ și din zona Bârlad (jud. Vaslui)⁴¹. De pe teritoriul orașului Suceava sunt cunoscute două descoperiri, una din zona bisericii „Nașterea Sfântului Ioan“⁴² și alta din com. suburbană Sfântul Ilie, în zona Fabricii de Rulmenți⁴³. Ambele datează din timpul celui de al treilea doganat. O monedă emisă în vremea celui de al treilea doganat al lui Tommaso di Campofregoso a fost publicată în 1943 de către E. Condurachi. Ea provine dintr-o localitate neprecizată din Moldova⁴⁴.

În aceeași situație se află și un ducat păstrat în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române⁴⁵. Este menționată descoperirea unei monede de aur de la Tommaso di Campofregoso într-o localitate neprecizată din Basarabia⁴⁶.

Tezaurul de la Schinetea conține și un ducat anonim emis pentru Filippo Maria Visconti, ducele Milanului, care a fost și senior al Genovei între anii 1421-1436⁴⁷. El poartă legenda de

DMEDIOLAN' = DVX MEDIOLANI

revers

Spre deosebire de monedele de tip venețian ale tuturor dogilor și seniorilor genovezi, prima serie din emisiunile "orientale" de aur ale lui Filippo Maria Visconti se caracterizează prin faptul că reprezentarea tradițională a Sfântului Laurențiu este înlocuită de către cea a Sfântului Petru. În timpul guvernării Genovei de către Filippo Maria Visconti, în câteva ateliere ale stăpânilor genoveze din Levant se vor introduce o serie de inovații importante. Astfel, la Pera, Chios și Caffa pe monedele de aur se vor utiliza marcasele de atelier, sub forma unor inițiale ale numelui orașului care adăpostea monetăria sau alte sigle. Aceste semne de monetărie erau, de obicei, plasate la baza hastei vexillum-ului, de pe revers. La Pera se va folosi litera **P**, prescurtarea de la **Perae**, iar la Chios, cea de **S**, de la **Syi**, una din ortografiile medievale ale numelui insulei. La Caffa se va folosi sigla **F** sau **FA**, în ligatură. După părerea noastră pe lângă cele două monetării „genoveze” identificate deja din secolului al XIX-lea, în vremea lui Filippo Maria Visconti au mai funcționat alte două ateliere. Unul care a folosit ca marcaj semnul *, plasat între genunchii dogelui și baza hastei⁴⁸ și un altul, care nu a folosit nici un fel de marcaj.

Studiind însă cu atenție ducați de tip venețian ai dogilor sau seniorilor

Genovei, constatăm cu ușurință că nu toate atelierele genoveze din Levant au aplicat reformele lui Filippo Maria Visconti în același timp sau în totalitate. La Caffa reforma a fost însoțită de folosirea unei legende neobișnuite:

SERVIT°ME°IANVA°CAFFAM.

iar pe revers

DVX MEDIOLANI - DN°IANVE

Sigla **F** sau **FA** în ligatură, ca marcă de monetărie a fost plasată însă pe avers, la baza picioarelor lui Christos⁴⁹ și nu pe revers, la baza hastei vexillum-ului, cum s-a procedat la Pera și în Chios. Faptul că pe ducații de la Caffa nu este înscris numele sfântului care îi oferă vexillum-ul dogelui, ne împiedică să știm dacă avem de a face cu Sfântul Petru sau Sfântul Laurențiu, sau cu un alt personaj divin, adorat pe plan local. Și în atelierul care și-a marcat emisiunile cu semnul *, introducerea acestei inovații s-a petrecut tot în cursul primei părți a guvernării lui Filippo Maria Visconti.

În ceea ce privește marcajul emisiunilor de aur modificări substanțiale vor fi introduse însă în Chios și la Pera, odată cu introducerea emisiunilor semnate. Cu această ocazie, legendele monedelor de aur emise vor menționa și numele lui Filippo Maria, sub forma abreviată

F°MA sau **FM°A**
= **F[ILIPPUS]**

M[ARI]A⁵⁰. Cu acest prilej, pe noi ducați, care poartă întotdeauna sigla **S**, vechea reprezentare a Sfântului Petru va fi înlocuită cu cea a Sfântului Laurențiu. În plus, pe ducații bătuți în Chios se va introduce o nouă legendă de avers, care reproducea mai mult sau mai puțin fidel formula - **GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS**. Această legendă va rămâne în uz până în 1461,

respectiv, până în momentul încetării emisiunilor de monede de aur bătute în numele dogilor și seniorilor Genovezi⁵¹. Și la Pera, introducerea emisiunilor de ducați semnați ai lui Visconti va fi însoțită de plasarea mărcii de atelier pe revers, la baza hastei. Dar spre deosebire de Chios, monetăria din Pera va folosi în continuare vechea legendă de avers: **SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU REGIS ISTE DUCATUM**⁵². Aceiași legendă tradițională se va utiliza și în atelierul care a emis ducații *fără siglă de monetărie* în numele lui Filippo Maria Visconti, în vremea celui de al treilea doganat al lui Tommaso di Campofregoso (1436-1443) și sub Raffaele Adorno (1443-1447). De asemenea, legenda **SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU REGIS ISTE DUCATUM** se întâlnește și pe monedele cu marca * purtând numele lui Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno.

Până în acest moment, nu avem încă suficiente elemente cronologice, care să permită o datare mai precisă a celor două tipuri de ducați ai lui Filippo Maria Visconti. G. Lunardi înclina să plaseze baterea ducaților semnați pe la 1430⁵³. După părerea noastră, un reper pentru datarea ducaților anonimi și semnați ai lui Filippo Maria Visconti l-ar putea oferi unele analogii cu legenda emisiunilor de aspri de argint ai Caffei, a căror datare este asigurată de numele hanilor Hoardei de Aur care figurează pe aversul monedelor. Acest atelier a emis numeroase serii de aspri anonimi purtând inscripțiile: **DVS MEDIOLAI, DV MED** sau **DV M = Dominus Mediolani** între anii 1421-1433⁵⁴. După părerea noastră ducații anonimi ai lui Filippo Maria Visconti au fost emiși între anii 1421-1434, iar cei semnați între anii 1434-1436. Baterea unui mare număr de ducații anonimi ai lui Filippo Maria Visconti trebuie să fie pusă în legătură cu războiului dintre Genova și o vastă coaliție orientală, având în fruntea ei

Veneția. În cadrul acestui conflict, în anii 1433-1434, genovezii s-au confruntat în Marea Neagră și în Egeea cu o formidabilă alianță reunind Imperiul bizantin, Imperiul de Trapezunt, Hoarda de Crimeea, Senioria de Mangop, Moldova și Veneția⁵⁵. Campania a fost extrem de costisitoare și a necesitat, fără îndoială, mari sume în aur, necesare plății mercenarilor și susținerii flotei. În mod firesc, cele mai multe contribuții au furnizate chiar de către posesiunile genoveze din Levant, a căror bunăstare, dacă nu chiar însăși existență erau direct vizate de alianța anti-genoveză. Soluția cea mai simplă la care au recurs autoritățile genoveze a fost deschiderea unor ateliere locale, care puteau asigura rapid numerarul necesar, din sursele de metal prețios colectate de la populație sau negustori. Legătura între volumul emisiunilor lui Filippo Maria Visconti și un eveniment politic important este susținută de observația că numărul ștanțelor utilizate pentru emiterea ducaților anonimi este cu mult mai mare decât cel folosit pentru baterea pieselor semnate.

În tezaurul de la Schinetea sunt prezente numai emisiunile fără marcă de monetărie ale ducelui Milanului și seniorului Genovei⁵⁶. Este demn de remarcat faptul că ducatul lui Filippo Maria Visconti din tezaurul de la Schinetea are greutatea de 3,57 g. Aceasta este chiar ușor mai ridicată decât etalonului ponderal al ducaților venețieni (3,56 g), dar aliajului din care a fost bătută este cu siguranță inferior celui al monedelor venețiene⁵⁷. De pe teritoriul Moldovei, dintr-o localitate neprecizată mai provine un alt ducat al lui Filippo Maria Visconti. El se păstrează în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române⁵⁸.

Tot dintr-o localitate moldovenească neidentificată ne-a parvenit un ducat de la Filippo Maria Visconti, păstrat în aceeași colecție, dar aflat în prezent în custodie la Muzeul Național

de Istorie a României⁵⁹. Moneda face parte dintr-o variantă aparte, care nu a fost corect descrisă și interpretată, în cataloagele de referință pe care le-am consultat. Ea se caracterizează prin aceea că are la baza hastei vexillum-ului semnul *. Faptul că un astfel de „ducat“ a fost inventariat împreună cu o altă emisiune rară din Levantul genovez, cu aceeași marcă de emisiune, dar bătută în numele lui dogelui Raffaele Adorno (1443-1447), ne îndeamnă să credem că cele două exemplare au făcut parte din aceiași descoperire, reprezentând, foarte probabil, un tezaur dispersat.

Cea mai recentă monedă a unei seniorii genoveze din tezaurul de la Schinetea a fost emisă în timpul doganatului lui Raffaele Adorno (1443-1447). Moneda constituie o noutate numismatică. „Ducații“ lui Adorno *fără siglă de atelier* și cu legenda de avers derivată din formula **SIT TIBI SEMPER DATVM QUE TU REGIS ISTE DVCA TVM** au rămas până în prezent necunoscute specialiștilor care s-au ocupat de monedele de aur bătute în senioriile genoveze din ținuturile de „peste Mare“⁶⁰. Cântărind numai 2,02 g, moneda are o greutate și un titlu cu mult mai reduse, nu numai decât cel al ducăților venețieni, care i-au servit de model, dar chiar și decât al ducăților emiși în numele lui Raffaele Adorno în atelierul din Chios⁶¹.

Cunoaștem și un alt „ducat oriental“ de la Raffaele Adorno care provine dintr-o localitate necunoscută din Moldova. Piesă face parte dintr-o variantă care are la baza hastei vexillum-ului, sub genunchiul dogelui *marca de monetărie* *⁶². Ea face parte din colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, aflată în prezent în custodie la Muzeul Național de Istorie a României⁶³. Pare să facă parte dintr-un tezaur dispersat, din care s-a mai păstrat numai un ducat anonim, cu același marcaj de atelier,

emis pentru Filippo Maria Visconti.

Marele număr de „ducați“ de tip venețian purtând numele sau titlul dogilor genovezi proveniți din tezaurele de la Schinetea, Cârpiți, „moșia Docan“, cât și din descoperiri izolate, constituie indiciul că aceste emisiuni au jucat un rol extrem de important în viața economică, politică și socială în viața populației Moldovei secolului al XV-lea, cel puțin până în jurul anului 1470, când au fost îngropate unele din descoperirile cercetate. Atât la Schinetea, cât și la Cârpiți sunt prezenți atât emisiuni din vremea primului doganat al lui Tommaso di Campofregoso (1415-1421), cât și din cea de a treia guvernare (1437-1443). Trebuie să menționăm faptul că, cel puțin până în prezent, exemplarele bătute între 1415-1421 sunt mult mai frecvente decât cele din tipul al II-lea. Credem că această situație reflectă, mai degrabă, volumul emisiunilor de acest tip. Studiind variantele ștanțelor am constatat că numărul ducăților *fără siglă* din timpul celui de al treilea doganat pare să fi fost mai redus decât al celor bătuți în cursul primei guvernări. De asemenea, judecând după foarte numărul redus al exemplarelor păstrate și al puținătății varietății ștanțelor cunoscute, avem suficiente motive să credem că și monedele de aur *fără siglă de atelier sau cu marca **, purtând numele lui Raffaele Adorno au fost bătute în număr foarte mic.

Studierea materialului oferit de tezaurele de la Schinetea, Cârpiți și „moșia Docan“, cât și a celui provenit din numeroasele descoperiri izolate găsite în Moldova este de natură să contribuie în mod decisiv la elucidarea problemei originii ducăților de tip venețian, *fără marcă de atelier sau cu marca **, purtând numele sau titlul dogilor și seniorilor Genovei. Lotul românesc totalizează 23 exemplare. Acesta reunește un număr de piese de aproape două ori mai mare decât tot ce fusese publicat până acum (cu toate

datele tehnice necesare). Prin subsumarea acestuia cu loturile publicate de G. Lunardi și Ph. Grierson rezultă un eșantion de studiu de 34 monede, dintre care: 23 exemplare de la Tommaso di Campofregoso, opt piese anonime ale lui Filippo Maria Visconti și trei de la Raffaele Adorno.

În urma unei cercetări detaliate am ajuns la concluzia că ducații „ușori“, cu titlul redus, *fără marcă de monetărie sau cu marca **, purtând numele și titlul conducătorilor genovezi se deosebesc substanțial de emisiunile de ducați cert bătute în Chios (purtând sigla S) prin următoarele elemente:

Sunt emiși după standarde metrologice diferite (atât ca greutate, cât și al titlului aliajului). Monedele din Chios urmează destul de aproape standardul metrologic al ducatului venețian. Ei au întotdeauna un titlu mai mare decât cel al ducaților fără marcă de emisiune sau cu marca *.

Folosesc diferite sisteme de marcare a emisiunilor. În Chios se folosește în mod constant sigla S, plasată pe revers, la baza hastei vexillum-ului.

După 1434 folosesc legende de avers diferite. După 1434 în Chios se va folosi numai legenda **GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS**, în timp ce atelierele care au emis ducații „ușori“, fără marcaj de monetărie sau cu marca * au păstrat legenda tradițională de sorginte venețiană **SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU REGIS ISTE DUCATUM**.

Tehnologiile folosite de monetăriile responsabile cu baterea lor erau net deosebite. Monedele semnate cu sigla S au fost bătute după tehnica „al pezzo“ (fiecare piesă trebuia să se încadreze în etalonul metrologic), în timp ce celelalte au fost produse după tehnica „al marco“ (dintr-o cantitate dată de metal trebuiau să se bată un număr determinat de piese, chiar dacă greutatea lor individuală varia).

Au stiluri net deosebite, semn că

ștanțele nu au fost produse de aceiași gravori.

Monedele de aur fără marcă de monetărie sau cu marca * prezintă certe similitudini metrologice și de legendă cu emisiunile atelierului din Pera.

Descoperirile de astfel de monede acoperă arii de circulație deosebite. Ducatii „ușori“, fără marcă de atelier sau cu marca * circulă numai în zonele învecinate litoralului vestic și nordic al Mării Negre.

Deși atelierul din Chios a emis ducați până în 1461, în bazinul Mării Negre nu se întâlnesc emisiuni de aur purtând numele conducătorilor Genovei puse în circulație după 1447.

După părerea noastră, este imposibil ca mai ales după reforma lui Filippo Maria Visconti monetăria din Chios să fi emis concomitent, atât ducați „grei“, cu sigla S, cât și piese „ușoare“, *fără marcă de atelier* sau cu marca *. În acest moment, avem criterii stilistice și metrologice fiabile care să ne permită separarea majorității emisiunilor *fără siglă* de masa emisiunilor *chiote*, purtând sigla S. Probleme, mai mult sau mai puțin complicate, subzistă, în cazul atribuirii pe monetării a monedelor „grele“ ale lui Tommaso di Campofregoso bătute între 1415-1421, ca și a tuturor ducaților anonimi ai lui Filippo Maria Visconti. Credem însă că existența unui număr suficient de mare de ducați „ușori“ emiși în timpul primului doganat al lui Tommaso di Campofregoso, în cadrul descoperirilor din Moldova, cât și lipsa monedelor „grele“ din aceleași descoperiri poate constitui un argument destul de concludent pentru separarea celor două grupuri. Astfel, propunem atribuirea către atelierul din Chios a tuturor monedelor *fără marcă de atelier* anterioare anului 1434, care au greutatea apropiate de etalonul ponderal al ducatului „standard“ - 3,30 - 3,50 g și pe seama celeilalte monetării a pieselor cu greutate redusă, mult sub 3,00 g.

Numărul monedelor cu marca * pe care le-am putut examina direct este încă foarte mic, pentru a putea trage concluzii definitive privind metrologia, sistemul de batere, stilul și calitatea execuției. Cele câteva piese care au fost accesibile studiului prezintă destul de multe similitudini cu ducații *fără marcă de atelier*, dar răspunsul final la aceste întrebări va fi dat numai după cercetarea unui material mai concludent.

La capătul acestei argumentații, credem, că se poate trage concluzia că alături de Chios și Pera, în perioada 1415-1447 au existat și alte ateliere monetare în teritoriile genoveze de „peste Mare“, care au bătut „ducați“ de tip venețian cu numele sau titlul dogilor și seniorilor Genovei. Primul și, de altfel, cel mai important este responsabil de emiterea unui număr considerabil de „ducați“ fără marcă de monetărie cu numele sau titlul lui Tommaso di Campofregoso, Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno. Cel de al doilea atelier este responsabil pentru punerea în circulație a „ducaților“ cu marca * pentru Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno.

Datorită faptului că documentele contemporane, editate până acum, nu fac referință la locul de batere al acestor emisiuni, rezolvarea chestiunii monetărilor de origine se poate face numai pornind de la datele oferite chiar de distribuția descoperirilor. Concentrarea descoperirilor de monede de aur *fără marcă de atelier* în zona de nord-vest a Mării Negre constituie indiciul că atelierele responsabile de emiterea lor au activat în această regiune. În mod firesc, dintre senioriile genoveze din Pont, candidații cei mai bine plasați pentru a adăposti sediul acestei monetării ar putea fi Pera și Caffa.

Cum emisiunile încep deja în anii 1415-1421, credem că la acea dată Pera nu putea constitui locul de batere a ducaților ușori de tip venețian *fără marcă de monetărie*. Dacă avem în vedere raporturile politice dintre

genovezii de la Pera și bizantini în acei ani, este foarte puțin probabil ca peroții să fi avut interesul să procedeze la emiterea de monedă proprie. O astfel de acțiune nu putea fi percepută de împăratul de la Constantinopol, decât ca o măsură contrară prevederilor tratatelor genovezo – bizantine și o gravă încălcare a suveranității imperiale asupra teritoriului concedat, cu clauze precise pentru instalarea cartierului genovez. Peroții nu puteau risca o confruntare de anvergură cu autoritățile constantinopolitane, într-un moment în care Imperiul bizantin era încă destul de puternic, profitând de perioada de declin relativ a puterii otomane, care a urmat bătăliei de la Ankara și de consecințele războiului civil dintre fiii lui Bayazid I.

După părerea noastră, ducații ușori, fără marcă de monetărie ai conducătorilor genovezi au fost emiși la Caffa. La începutul secolului al XV-lea situația politico – militară a Caffei, cel mai important centru genovez din bazinul Mării Negre - „caput et primordium dictae civitatis et totius Maris Majoris in Imperio Gazarie“ era cu totul alta decât cea a Perei. Caffa se afla într-o poziție incomparabil mai favorabilă în raport cu puterea suzerană a Hoardei de Aur, care era cufundată într-un declin inexorabil după domnia lui Toqtamış (1376-1399) și pradă unui continuu război civil între diverși pretendenți la tron. Mai mult decât atât, încă din anii '80 ai secolului al XIV-lea, Caffa se bucura de exercitarea atributului suveran de batere a monedei, chiar dacă, formal, pe aversul emisiunilor sale figura și numele sau tamghaua khanilor⁶⁴. Acest privilegiu a fost smuls, prin forță, de la hani Hoardei de Aur după „războiul Solkhatului“ și a fost menținut neîntirbit și în vremea când s-a aflat sub suzeranitatea Hoardei de Qýrym, până în 1475, adică până în momentul căderii cetății sub stăpânire otomană. Deși se cunoșteau încă din secolul al XIX-lea numeroase emisiuni de monede de argint și bronz bătute la

Caffa, până foarte recent, emisiunile de aur ale acestui atelier au rămas necunoscute cercetătorilor. Primii ducați ai Caffei au fost identificați, numai cu câțiva ani în urmă, de către numismatul italian G. Giacosa. Este vorba de emisiuni anonime, cu greutatea normală a ducaților, menționând numai titlul ducal și seniorial al lui Filippo Maria Visconti. Monedele poartă legenda⁶⁵

**DVXMEDIOLANI - DN°IANVE //
SERVIT°ME°IANVA°CAFFAM**

Conținutul acesteia duce la concluzia că decizia de a bate monede de aur pentru Filippo Maria Visconti în cetatea care reprezenta una din cele trei "Genove de peste Mare", la Caffa, a fost rezultatul unei acțiuni politice majore, probabil recunoașterea autorității ducelui milanez și în Crimeea genoveză. Raritatea exemplarelor conservate din acești ducați de la Caffa indică faptul că ei au făcut parte dintr-o emisiune excepțională, cu o accentuată funcție propagandistică. Aceste monede au nu numai marcă de atelier, dar și greutatea normală a ducaților venețieni. Existența unei numeroase serii de ducați de tip venețian „ușori“, fără marcă de monetărie din vremea primului și celui de al treilea doganat al lui Tommaso di Campofregoso, Filippo Maria Visconti și pentru Raffaele Adorno, pe care îi atribuim atelierului de la Caffa constituie dovada că emisiunea de monede de aur comemorative pentru ducele Milanului nu a reprezentat decât un episod pasager dintr-o activitate întinsă pe mai multe decenii în monetăria capitalei posesiunilor crimeene ale Genovei.

Atelierul care a emis ducați cu greutate și titlu redus marcați cu semnul * pare să fi funcționat tot în spațiul Mării Negre. Cantitatea redusă de monedă de acest tip de la Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno

indică faptul că monetăria a jucat numai un rol secundar. Este posibil ca acest atelier să fi funcționat tot în Crimeea – la Soldaia (Sudak) sau Cembalo (Balaklava) –, dar nu se poate înlătura total nici ipoteza ca această monetărie să fi funcționat și în alte centre pontice, cum ar fi de exemplu la Savastopoli, pe coasta Gruziei, sau la Simisso sau Samastris, pe coasta nord-anatoliană, care, în cursul primei jumătăți a secolului al XV-lea, erau posesiuni genoveze foarte importante.

Producerea pe scară largă a monedelor de aur cu greutate și titlu reduse în atelierul monetar de la Caffa, nu se datora incapacității de a emite ducați cu titlu și greutate normală, ci reprezenta rezultatul unei decizii deliberate. Alegerea acestui etalon pentru emisiunile bătute pentru dogii și seniorii Genovei era urmarea unei necesități practice, o formă de adaptare a autorităților Caffei la tradițiile monetare locale ale populațiilor din cadrul Hoardei de Aur. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea în cadrul acestui stat, printre alte monede de cont, erau folosiți așa numiții „bizații“ („altén“ în limba qépbák, sau „florei Tartaricales“, în latină), echivalenți cu 1/10 dintr-un dang de aur, cu 1 ducat sau florin de aur sau țase aspri de argint ai Hoardei de Aur. Cantitatea de aur fin conținută de acești ducați „ușori“, reprezenta echivalentul a 1, 2 sau 3 „bizații“ de calcul sau a 1/2 sau 2/3 ducați normali.

Din păcate, în această fază a documentării, nu dispunem nici un element cronologic care să poată oferi date fiabile asupra momentului inițial al pătrunderii emisiunilor de aur genoveze bătute la Caffa sau în alte centre pontice în Moldova. Cele două tezaurе bine datate, care conțin astfel de monede, respectiv cel de la Cârpiți și cel de la Schineta ne dovedesc doar faptul că piesele erau în uz pe scară largă cel puțin până la sfârșitul

deceniului al șaptelea al secolului al XV-lea, în 1470, deci la distanță de câteva decenii de la momentul emiterii „ducaților“ levantini ai dogilor și seniorilor Genovei Tommaso di Campofregoso, Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno. Structura celor două tezaure și gradul redus de uzură al pieselor individuale pare să indice, totuși, circulația și acumularea simultană a emisiunilor timpurii ale lui Tommaso di Campofregoso cu cele Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno. Credem că „ducații“ de tip venețian purtând numele sau titlul dogilor și seniorilor genovezi au pătruns pe scară largă în Moldova în anii '40-'50 ai secolului al XV-lea, în momentul de apogeu al activității negustorilor genovezi în această țară⁶⁶. În ciuda vechimii, monedele senioriilor genoveze din cele două descoperiri menționate mai sus sunt bine conservate, semn că ele nu au circulat prea intens înainte de a fi tezurizate. O dată sosite în Moldova, monedele au intrat relativ repede în posesia familiilor boierești care au fost proprietarele tezaurelor de la Schinetea, Cârpiți sau „moșia Docan,, fiind apoi păstrate, ca monede de mare prestigiu, timp de câteva decenii. Larg acceptați pe această piață ducații „ușori“ au rămas în uz vreme îndelungată, cel puțin până în anii '70 ai secolului al XV-lea.

Frecvența deosebit de mare a descoperirilor de monede de aur de tip venețian cu titlu și greutate reduse, purtând numele dogilor sau seniorilor Genovei pe teritoriul Moldovei s-ar putea explica ușor dacă ținem seama de faptul că încă din cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea genovezii din Caffa aveau interese comerciale și politice importante pe teritoriul acestui stat. Ponderea raporturilor Caffei cu Moldova va deveni din ce în ce mai mare în primele șapte decenii ale secolului al XV-lea, în contextul transformărilor politice și economice din bazinul Mării Negre,

Europa de Sud-Est și Centrală din această perioadă⁶⁷. Rolul Moldovei în aprovizionarea cu cereale, mai ales în anii de producții slabe în Crimeea și bazinul Mării de Azov, este elocvent pus în evidență de un pasaj consemnat într-un document emis de Officio di San Giorgio la data de 6 septembrie 1455, în care se arată că la Moncastro și la Licostomo: „Valet in ipsis locis asperi L in LV la berbenitia et per plusvalerunt ...“⁶⁸. Trebuie subliniat faptul că în acei ani, 70-75 de aspri de Caffa reprezentau echivalentul, la cursului comercial al unui ducat venețian, cea ce indică faptul că prețul unei banițe de grâu era de circa 0,70-0,75 ducați venețieni, o sumă realmente considerabilă.

Locul foarte important al monedei Caffei în aprovizionarea cu numerar a Moldovei din secolul al XV-lea este consemnat nu numai de unele referiri din documentele genoveze⁶⁹, dar și de numeroasele descoperiri de aspri ai acestui atelier care intră în componența unor tezaure, cum ar fi de exemplu: cele de la Stroești (Stroency, rai. Râbnița, Rep. Moldova), Cuhurești (rai. Florești, Rep. Moldova)⁷⁰, Cârpiți și dintr-o localitate neprecizată din Basarabia⁷¹, precum și din descoperirile izolate de la Suceava⁷². Fără îndoială, tot prin intermediul comerțului Caffei cu Moldova au ajuns în această regiune și emisiunile monetare din secolul al XV-lea ale Hoardei de Aur, ale Hoardei de Qýrým, Hoardei de Kazan sau ale Hoardei Mari prezente în tezaurele de la Stroești, Cuhurești, Cârpiți, Cetatea Albă (azi Bjelgorod-Dnjestrovski, reg. Odessa, Ucraina), Sărata Albă (fost Kupčinsk sau Kalinsk, rai. Edineț, Rep. Moldova)⁷³, sau piesele izolate provenite de la Suceava (jud. Suceava)⁷⁴, Baia (jud. Suceava)⁷⁵, Hlincea (com. Ciurea, jud. Iași)⁷⁶, Cetatea Albă, Trubaevka (rai. Vulcănești, Rep. Moldova) și Orheiul Vechi (Trebujeni, rai. Orhei, Rep.

Moldova)⁷⁷. Faptul că acest comerț pontic al Mołcovei cu Caffa și statele succesoare Hoardei de Aur nu se desfășura numai pe mare este ilustrat de descoperirile monetare din zona de stepă de la Est de Nistru, care conțin și ele monede moldovenești, dar și emisiuni ale Caffei și ale statelor tătărești. Cel mai tipic exemplu în acest sens îl constituie un tezaur provenit din zona învecinată Moldovei istorice, de la Rajkivci (publicat ca provenind din distr. Proskurovskij, azi reg. Hmel'nicki, Ucraina). Descoperirea conținea un florin de la Mathia Corvin, alături de 1003 dirhemi ai khanilor Muhammad (1424-1445), Mustafa (1437- ?) și Ahmed (1465-1481), dintre care șase contramarcate de Caffa, 911 dirhemi ai khanilor Crimeei - Haddi Girey (1449-1467), Nur-Dawlat (1466-1468, 1474-1475 și 1476-1478) și Mengli Girey (1468-1474, 1475-1476 și 1478-1514), 21 aspri de Caffa, o monedă moldovenească, trei monede poloneze, dintre care două exemplare de bronz și 63 groși de Praga⁷⁸. După toate aparențele, contemporan trebuie să fi fost și tezaurul descoperit, în 1862, într-o localitate neprecizată din Podolia, care conținea monede ale Giraizilor, pe lângă emisiuni moldovenești, muntene, groși de Praga și ale ultimilor hani ai Hoardei de Aur⁷⁹.

Pe aceeași rută pontică au pătruns în spațiul moldovenesc chiar și monede ale unor emirate caucaziene, cum este tangha din secolul al XV-lea, bătută la Șemahi, descoperită la Cetatea Albă⁸⁰ sau emisiuni din Asia Centrală, cum sunt cele ale Timurizilor, din tezaurul de la Onești (rai. Hâncești, Rep. Moldova)⁸¹.

Ținând seama de situația economică și politică creată în jurul Moldovei în prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare (circa 1457-1470), când raporturile cu Ungaria și cu Țara Românească (și deci, indirect și cu Imperiul Otoman) au fost marcate de o

stare conflictuală continuă⁸², ca și datorită unor trăsături specifice ale emisiunilor monetare polono-lituaniene contemporane, rolul factorului pontic în aprovizionarea cu monede din metale prețioase a crescut considerabil. În condițiile în care, în acei ani, Transilvania nu a mai putut furniza cantitatea obișnuită de florini de aur, principala monedă din metal galben folosită în Moldova, iar dinspre Țara Românească nu mai puteau pătrunde decât o mică parte a cantității necesare de akșele otomane⁸³ (după părerea noastră, cel mai adesea sub formă de prăzi rezultate din expedițiile victorioase ale lui Ștefan), principatul românesc de la est de Carpați a devenit tot mai dependent de fluxurile de monede din metal prețios venite dinspre nordul Mării Negre, prin intermediul Caffei.

Deși teoretic, după 1459, raporturile cu Polonia s-au normalizat, din cauza instabilității practice a calității monedelor polono-lituaniene (în realitate, piesele de "groți, dar mai ales diviziunile mărunte erau bătute adesea din aliaje mult sub standardele legale, din cauza cheltuielilor excesive cauzate de războiul cu Prusia și apoi de intervenția în Bohemia), puține monede ale acestui stat par să fi pătruns în Moldova acelor ani. Chiar dacă se cunosc câteva descoperiri de monede poloneze de la Cazimir al IV-lea sau Jan Olbracht, acestea nu s-a bucurat de loc succes, fiind evitate la teaurizare de către populația locală, în toată perioada 1457-1504⁸⁴. Desigur, după 1459 Polonia ar fi putut reprezenta o sursă secundară pentru obținerea florinilor ungurești, căci aceste monede de aur constituiau principalul nominal folosit în marea comerț internațional de pe teritoriul Coroanei, dar credem că accesul moldovenilor la piața poloneză oferea puține șanse de a suplini pierderea sursei transilvănene a aurului monetizat. Regatul polono-lituanian ar fi putut constitui o sursă de

aprovizionare cu groși de Praga, o altă monedă de prestigiu folosită în comerțul internațional din Europa Centrală și de Est. Dar nici în acest caz, stocul de groși de Praga vechi sau mai noi, disponibil pe teritoriile Coroanei nu oferea prea multe excedente de export către vecina din sud, datorită cererii interne mari, mai ales în Lituania, aceste monede se bucurau de un deosebit prestigiu și erau preferate de populație, atât la tezaurizare, cât și în tranzacțiile mai importante.

În aceste condiții, în ciuda deselor momente de înăsprire a raporturilor moldo – genoveze din anii 1457-1475, Caffa și hinterlandul ei economic din stepele nord pontice au rămas singurele surse importante de monede de aur și de argint a Moldovei în tot cursul deceniilor al șaselea și al șaptelea al secolului al XV-lea. Rolul factorului pontic în comerțul moldovenesc corespundea nu numai unei necesități stringente a momentului, când țara se confrunța, practic, cu o „blocadă” la frontierele vestice și sudice, trebuind în același timp să procedeze la masive cheltuieli militare, dar importanța lui a crescut și ca urmare a politicii sistematice dusă de Banco di San Giorgio, care administra Caffa și celelalte posesiuni genoveze din Marea Neagră după 1454, de păstra cu orice preț accesul la piața moldovenească și liniile de comunicație terestre spre Italia, prin Polonia și Ungaria⁸⁵.

Situația de criză și de dependență de sursa de numerar pontic de pe piața monetară moldovenească a anilor 1460 este cel mai bine ilustrată de compoziția tezaurului de la Cârpiți, în care predomină monedele venite pe filieră Caffei: ducații „ușori” și aspri de Caffa, dirhemii lui Hađđi Giray, hanul Crimeei, precum și cei ai lui Ahmed, hanul Hoardei Mari. Tot din aceeași sursă provin și toate monedele contramarcate la Cetatea Albă (pe dirhemi ai Hanatului de Kazan și ai

Hoardei Mari). Numai patru piese din acest tezaur provin din afara spațiului pontic – un ducat al principelui Vladislav al II-lea al Țării Românești, doi groși de Praga de la Venceslas al IV-lea (1378-1419) și o akçe de la Murad al II-lea. Cea de a cincea monedă, o imitație otomană a ducaților venețieni ai lui Antonio Venier, în ciuda originii sale, pare să fi ajuns în Moldova tot prin intermediul comerțului pontic, căci asemenea piese lipsesc atât în cadrul descoperirilor din Balcani, cât și a celor din Țara Românească. Criza de numerar proaspăt de pe piața moldovenească a anilor care au premers ascunderea tezaurului de la Cârpiți este reflectată de faptul că, exceptând o parte din monedele lui Hađđi Giray emise în A.H. 867 (1462-1463) (8 exemplare), a unei monede a uzurpatorului Mahmud bin Ahmed, bătută în A.H. 868 (1464-1465) și a unui dirhem al lui Ahmad, hanul Hoardei Mari, din A. H. 875 (1470-1471), restul pieselor componente sunt emisiuni vechi de câteva decenii, multe foarte uzate și tăiate (cum sunt groșii de Praga ai lui Venceslas al IV-lea, emiși între 1378 și 1419!).

În ciuda unei evidente „împropățări” a numerarului care se observă în tezaurul de la Schinetea (posibil și ca urmare a aportului destul de consistent al jafurilor produse de raidurile moldovenești în Transilvania și Țara Românească), componenta pontică este dominantă, din punct de vedere valoric și în acest caz. Cei doi florini ungurești și cele 59 de akçe otomane reprezintă numai circa 1/3 din valoarea totală a tezaurului, care este dată de ducații „ușori” purtând numele conducătorilor genovezi sau de imitațiile otomane ale ducaților venețieni.

După cum se poate lesne remarca, din componența ambelor tezaure discutate de noi, cu excepția asprilor contramarcate la Cetatea Albă, lipsesc monedele moldovenești, atât cele mai vechi, cât mai ales cele emise de

Ștefan cel Mare. Acest fapt este tulb ărilor, căci ne-am fi așteptat ca în condițiile lipsei de numerar de pe piața moldovenească din anii 1460, populația și în primul rând familiile boierești care au fost posesoarele tezaurilor de la Cârpiți și Schineta, să fi acceptat la plăți și să fi tezurizat și monedele, din argint bun, ale lui Ștefan al III-lea. Aceasta cu atât mai mult cu cât analizele, încă inedite, pe care le-am efectuat ne arată că groșii lui Ștefan cel Mare nu puteau fi mai puțin valoroși decât aspri de la Caffa sau dirhemii Giraizilor și ultimilor Țiučizi, sau chiar decât unele akçeale contemporane de la Mehmed al II-lea. Lipsa monedelor lui Ștefan cel Mare din cele două tezaure menționate mai sus ridică problema datării începutului emisiunilor acestui voievod, precum și a rolului real ocupat de ele pe piața internă înainte de 1470, presupunând că asemenea monede fuseseră deja puse în circulație încă din 1457, așa cum cred majoritatea numismaților români⁸⁶.

Utilizarea pe scară largă în Moldova medievală a ducaților cu titlul și greutatea reduse băuți la Caffa a fost favorizată nu numai de orientarea preponderent pontică a relațiilor economice ale principatului în cursul primei părți a domniei lui Ștefan cel Mare, dar și de faptul că aceste piese se integrau cel mai bine în sistemul de monede de calcul din această țară. Ducații „ușori” constituiau cele mai apropiate și lesnicioase echivalențe în aur ale principalei monede de cont folosită de societatea moldovenească în secolele XV-XVII, așa numiții „zloții tătărești”. Prin conținutul lor în aur fin ducații „ușori” puteau fi relativ ușor convertiți în echivalentul a 1, 2 și 3 zloți tătărești. În același timp, monedele de aur cu titlul și greutatea reduse au jucat un rol important în circulația monetară în plină dezvoltare din Moldova epocii lui Ștefan cel Mare și pentru că ele umpleau golul care apăruse pe piața

monetară între valoarea tot mai mare a ducatului venețian sau a florinilor maghiari și cea în continuu declin a monedelor mărunte de argint sau din billon, în condițiile lipsei unei monede de argint de mari dimensiuni⁸⁷.

NOTE

1. Asupra descoperirilor monetare din Moldova epocii lui Ștefan cel Mare, vezi: C. Moisil, *Monede și podoabe de la sfârșitul secolului al XV-lea (Tezaurul de la Țițești, jud. Putna)*, în *BSNR*, 13, 1916, 27, pp. 3-16 și Idem, *Colecțiunea numismatică în Creșterea colecțiilor Bibliotecii Academice Române*, 27, 1915, pp. 199-202, nr. 29-55. Conform cronologiei propuse de A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapesta, 1982, tab. 121, nr. 238-4, 238-3, 242-1 și 242-3 monedele regelui maghiar Vladislav al II-lea din tezaurul de la Țițești datează din anii 1496-1500/2. O. Iliescu, *Un trésor d'aspres turcs du XVe siècle trouvé probablement en Moldavie*, în *SAO*, 5-6, 1967, p. 279, nota nr. 25 data îngroparea tezaurului de la Țițești pe la 1500; O. Luchian, *Monede de la Ștefan cel Mare găsite la Sulița Nouă (Basarabia)*, în *CNA*, 16, 1942, 123-124, pp. 66-67; O. Iliescu și M. Dinu, *Tezaurul monetar din secolul al XV-lea de la Cârpiți (raionul Iași)*, în *Studii și Cercetări Științifice*, Filiala Academiei R. P. R. Iași, Seria Istoric, 8, 1957, 2, pp. 342-345; O. Iliescu, *Emisiuni monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii*, ed. M. Berza, București, 1964, pp. 186-187 și 222-227 a publicat un repertoriu al descoperirilor de monede moldovenești emise între 1457-1504; Idem, *Monede tătărești din secolele XIII-XV, găsite pe teritoriul Republicii Populare Române (Notă preliminară)*, în *SCN*, 3, 1960, pp. 273-274; Idem, în *SAO*, 5-6, 1967, pp. 267-285; D. G. Teodor, Eugenia Neamțu și V. Spinci, *Cercetări arheologice întreprinse la Lunca-Dorohoi*, *ArhMold.*, 6, 1969, p. 207; A. A. Nudel'man, *Topografija kladov i nahodok ediničnyh monet*, Chișinău, 1976, pp. 92-94; O. Iliescu, *La monnaie génoise dans les Pays roumains aux XIIIe-XVe siècles*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV”*, București, 27-28 martie 1975, ed. Șt. Pascu, București, 1977, pp. 155-171; G. Foit, *Un tezaur de denari din secolul al XV-lea la Suceava*, în *SCN*, 7, 1980, 167-170; A. A. Nudel'man, *Iz istorii monetnogo obraščeniija v Starom Orhee (XV-XVII vv.)*, în *Elcna N. Abyzova, P. P. Byrnja și A. A. Nudel'man, Drevnosti Starogo Orheja - Moldavskoj period*, Chișinău, 1982, pp. 74-76 și 87-89; Eugenia Neamțu, V. Neamțu și Stela Cheptea, *Orașul*

medieval Baia în secolele XIV-XVII Cercetările arheologice din anii 1967-1976, Iași, 1980, pp. 141-144 și Idem, vol. II, *Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, Iași, 1984, pp. 243-244; V. Neamțu și Stela Cheptea, *Contacte între centrul și sud-estul Europei reflectate de circulația monetară de la Baia, în Români în Istoria Universală*, 1, 1986, pp. 18-30; A. S. Kocievskij, *Nadčekanka tatarskih monet v srednovkovom Belgorode*, în *Numizmatičeskie issledovannija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Chișinău, 1990, pp. 156-165; A. A. Nudel'man, *Zoloty monety v deneznom obraščenii Moldovy*, în *Arheologičeskie Issledovanija v Starom Orhee*, Chișinău, 1991; E. Nicolae, *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, în *BSNR*, 86-87, 1992-1993, 140-141, pp. 179-188; Mihaela Blasko și C. Matache, *Tezaurul de aspri otomani de la Târgu-Ocna, jud. Bacău*, în *BSNR*, 86-87, 1992-1993, 140-141, pp. 151-160; V. Butnariu (coord.), *Tezaure din muzeele orașului Chișinău Secolele XVI-XVIII*, Chișinău, 1994, p. 17; P. P. Byrnja și N. D. Russev, *Monety srednevekovoj Moldavii (Istorisko-numizmatičeskie očerki)*, în *Stratum Plus – Vaș arheologičeski žurnal*, 6, 1999, pp. 202-209 publică un nou repertoriu al descoperirilor de monede moldovenești, precum și al celor străine provenite de pe teritoriul voievodatului, datele în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea; Ruxandra Alaiba, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *Arheologia Medievală*, 4, 2002, pp. 117-179; Ana Boldureanu, V. M. Butnariu, C. Chiriac, Elena Gherman, C. Hriban, Adriana Ioniuc, Adriana Moglan, Iulia Moldovan, E. Nicolae, Șeiva Sanic și Carmen Ungureanu, *Monnaies et parrures du Musée d'Histoire de Iași [Copus nummorum Moldaviae II]*, coord. V. M. Butnariu, Iași, 2001, passim; E. Nicolae și N. Răileanu, *Aspri otomani falși descoperiți la Orheiul Vechi*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001)*, Chișinău, 13-15 mai 2001 *Comunicări și Studii*, București, 2002, pp. 189-194 și E. Nicolae, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512*, Chișinău, 2003, pp. 83-92. Asupra emisiunilor monetare moldovenești din timpul domniei lui Ștefan cel Mare vezi: C. Moisil, *Istoria monetei în România - Expunere sumară - 16. Monedele lui Ștefan cel Mare*, în *CNA*, 3, 1922, 7-8, 57-60; Idem, *Activitatea monetară a lui Ștefan cel Mare*, în *Monedele României*, în *Enciclopedia României*, vol. I, *Statul*, București, 1940, pp. 116-117; O. Iliescu în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare Culegere de studii*, pp. 181-234; M. Cazacu, *L'impact otoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în *RRH*, 12, 1973, 1, pp. 159-192; G. Buzdugan, O. Luchian și G. G. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, pp. 78-84; O. Iliescu, *Les armoires de la ville d'Asprokastro et leur origine byzantine*, în *Études byzantines et post-byzantines*, 2, 1991, p. 151-164; Idem, *Ultimele emisiuni monetare proprii în Țara*

Românească. *Modificări aduse sistemului monetar în Moldova*, în C. C. Kirîțescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, ed. a II-a, București, 1997, pp. 86-90; P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 196-198 și mai recent Șt. Ștefănescu, *Circulația monetară, în Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină la Europa patriilor*, ed. Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, București, 2001, p. 106.

2. Considerațiile asupra circulației monetare în Moldova medievală în cursul secolului al XV-lea, publicate de către A. A. Nudel'man, *K voprosu sostave deneznogo obrščeniia v Moldavii v XIV-načale XVI v. (Po materialam kladov)*, în *Karpato-Dunajskie zemli v srednie veka*, Chișinău, 1975, pp. 94-124 se bazează mai ales pe generalizări artificiale, puțin nuanțate, iar cele ale lui Al. I. Goța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, ed. I. Caproșu, București, 1989, pp. 83-85, trebuie luate cu multă prudență, căci unele dintre ele sunt rezultatul unor informații greșit interpretate sau chiar ale unor erori de documentare. În realitate, așa zisa înviurare a difuziunii monedei poloneze în Moldova, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, despre care vorbește A. A. Nudel'man (pp. 196-197) se bazează pe interpretarea eronată a semnificației prezentei unor monede emise la sfârșitul secolului al XV-lea, în tezaure sau loturi venite *gata constituite* din spațiul polono-lituanian, îngropate în Moldova, fără modificări substanțiale, în cursul primelor decenii ale secolului al XVI-lea! O discuție mai realistă, dar marcată totuși de generalizări puțin nuanțate vezi la P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, 210-212.

3. Pentru dinamica pătrunderii monedei otomane și a rolului jucat de ea în Moldova epocii lui Ștefan cel Mare, cf. E. Nicolae, *Moneda otomană*, pp. 43-50.

4. O scurtă și schematică prezentare a rolului monedei maghiare în Moldova anilor 1457-1504, vezi la P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 210. Trebuie să subliniem faptul că structura cronologică a tezaurelor de la Suceava, Țițești și Dancu, ca și a descoperirilor izolate publicate cu suficiente detalii, indică în mod clar că primele sosiri masive de dinari ungurești de la Mathia Corvin în Moldova au loc numai după 1480. Tezaurele de monede maghiare de la sfârșitul secolului al XV-lea, sau începutul celui următor, descoperite în Moldova sunt alcătuite din loturi compacte, care și-au păstrat structura transilvăneană, fără modificări survenite pe piața monetară de la est de Carpați.

5. Unele considerații asupra rolului monedei poloneze și lituaniene în Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea vezi la A. A. Nudel'man, *Behrinești klad i polsko-litovskie monety v moldavskih tezavracijah*, în *Numizmatičeskie issledovannija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Chișinău, 1990, pp. 196-197 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 211.

6. O. Iliescu, *Emisiunile monetare*, pp. 189-190.

7. Ruxandra Alaiba, *op. cit.*, pp. 126-131.

8. O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, pp. 342-345.
 9. A. Pohl, *op. cit.*, tabelul nr. 26, K.1-22.
 10. R. Alaiba, *op. cit.*, p. 151 datează ascunderea tezaurului de la Schințeca între anii 1470-1476, cu o probabilitate sporită ca faptul să se fi petrecut în anii 1475-1476. Problema atacurilor tătarilor asupra Moldovei au făcut obiectul câtorva studii mai aprofundate. Cel mai vechi îl datorăm Virginicri Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Étienne le Grand*, în *RHSEE*, 8, 1931, 7-9, pp. 188-191. Autoarea menționează existența a două atacuri la sfârșitul deceniului al șaptelea și începutul deceniului al optulea al secolului al XV-lea, unul produs în 1476 și altul în 1471. C. Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul sec. XV*, în *Arhiva*, 41, 1934, 3-4, pp. 139-151, vorbește și el de două atacuri. Unul în 1469, întreprins de tătarii din Hoarda Mare și un al doilea, pe care-l datează înaintea de 16 mai 1471, îl pune pe seama tătarilor din Crimeea, instigați de autoritățile din Caffa, ca urmare a represaliilor la care au fost supuși negustorii genovezi de către Ștefan cel Mare. Al. Goța, *România și Hoarda de Aur 1241-1502*, München, 1983, pp. 180-181, datează atacul în vara lui 1469. Cele mai multe izvoare plasează înfrângerea definitivă a tătarilor, în luna august, 1470. Dovadă că atacul a avut loc în cea de-a doua parte a anului 1470 este oferită și de faptul că primele informații despre atacul tătaresc ajung la Genova, via Caffa-Polonia-Ungaria, numai la 7 februarie și, respectiv, 26 aprilie 1471, A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-ligure durante il dominio del Banco di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV)*, în *ASLSP*, 7 1874, 1, fasc. 2, p. 779, nr. DCCCCLXXXI, deși în tot intervalul mai-august 1470, între consiliul și massarii Caffei și protectorii Băncii di San Giorgio avuseseră loc mai multe schimburi de scrisori, prilej cu care s-au transmis informații proaspete despre evenimentele din Moldova. Vezi de asemenea, mai recent și I. Toderașcu, *Ștefan cel Mare*, în *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină la Europa patriilor*, ed. Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, București, 2001, pp. 371-373.
 11. O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, p. 245 și O. Iliescu, în *SCN*, 3, 1960, p. 273.
 12. Piesa se află în prezent la Muzeul Național de Istorie, inv. 81.624. Pe avers poartă legenda

اسططا = As Sultan / ... ۸۷۰ - ۸۷۵ / همد [A] = [A] hmad / بن = ibn

AR. 0,69 g = 14 mm. Deși se cunoaște de multă vreme existența emisiunilor monetare ale lui Ahmed Han bătute în atelierele de la Hacitarkan (Astrahan) și Timur Bek Bazar, ele nu au făcut decât în mod excepțional obiectul unei publicări, de altfel și aceasta foarte sumară, cf. M. A. Markov, *Invertarnyi katalog musul'manskiih monet' Imperatorskogo Ermitaža*, vol. I, St. Petersburg, 1898, p. 532, nr. 41-43 și N. Agat, *Alyñordu (Cuçi odulları paraları) katalogu 1250-1502*, Istanbul, 1976, p. 127. Pentru convertirea anilor de la Hegiră în ani ai erei noastre am folosit lucrarea lui M. Guboglu,

Tabele sincronice datele Hegirei și datele erei noastre cu o introducere în cronologia musulmană, București, 1955, p. 174.

13. Cf. O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, p. 345; O. Iliescu, în *SCN*, 3, 1960, p. 274 și Idem, *La monnaie génoise*, p. 162.
 14. Am preferat termenul tehnic de „seniorie”, în locul celui de „colonic”, folosit de unii numismați și istorici, pentru că el corespunde mai exact realităților dreptului medieval ale epocii. Stăpânirile Genovei sau ale unor cetățeni genovezi din bazinul Mării Egge sau Mării Negre erau de fapt niște feude sau seniorii colective sau individuale, atribuite condiționat de suveranii locali (împărații bizantini sau hanii Hoardei de Aur).
 15. Cf. *Corpus Nummorum Italicorum*, vol. III, *Liguria*, Roma, 1912, passim.
 16. Asupra emisiunilor orientale de tip venețian ale conducătorilor Genovei, cf. G. Schlumberger, *La numismatique de l'Orient latin*, Paris, 1878, pp. 419-420; H. E. Ives și Ph. Grierson, *The Venetian Gold Ducat and its Imitations* [Numismatic Notes and Monographs], ed. Ph. Grierson, New York, 1954, pp. 22-26; G. Gamberini di Scarfa, *Le imitazioni e le contraffazioni monetarie nel mondo*, vol. III, Bologna, 1956, pp. 152-153; Giovannina Majer, *Imitazioni e contraffazioni dello zecchino veneziano*, în *Congrès International de Numismatique, Paris, 6-11 Juillet 1953*, vol. II, Actes, ed. J. Babelon și J. Lafaurie, Paris, 1957, pp. 391-393 și G. Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, passim.
 17. D. Promis, *Monete di zeccha di Scio durante il dominio dei Genovesi*, în *Atti dell'Accademia di Scienze di Torino*, ser. a 2-a, 23, 1865, pp. 41-42.
 18. G. Schlumberger, *op. cit.*, pp. 420-421 și Idem, *Supplément et index alphabétique*, Paris, 1880, pp. 17-18. Autorul primei mari sinteze asupra emisiunilor de aur de tip venețian ale seniorilor genoveze din Levant nu făcea distincție între emisiunile certe, adică cele semnate cu marca de atelier S și cele fără marcă de atelier.
 19. G. Castellani, *Civico Museo Correr, Catalogo della raccolta Papadopoli Aldobrandini*, vol. II, Veneția, 1925, p. 239.
 20. H. E. Ives, *op. cit.*, pp. 22-24, pl. XI, nr. 1-5. Autorul nu făcea nici el nici o distincție între piesele semnate cu sigla S și cele fără marcă de monetărie.
 21. G. Gamberini di Scarfa, *op. cit.*, pp. 152-153.
 22. G. Gorini, *Gli imitazioni orientali dello zecchino veneziano. Considerazioni stilistiche*, în *Studi Veneziani*, 10, 1968, pp. 590-597.
 23. O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 168-169.
 24. G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 175 și 199-205.
 25. Ph. Grierson, *The Fineness of the Venetian Ducat and its Imitations*, în *Metallurgy in Numismatics*, vol. II, ed. W. A. Oddy, Londra, 1988, p. 103, nr. 32-35 și pl. 11, nr. 32-35.
 26. D. Promis, *op. cit.*, apud G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 420.

27. E. Condurachi, *Monete veneziane battute in Moldavia*, în *RHSEE*, 20, 1943, pp. 236-237. În 1977, O. Iliescu, *La monnaie génoise.*, pp. 168-169 a atribuit Chiosului atât monedele de tip venețian, purtând numele dogilor sau seniorilor Genovei, cât și toate imitațiile după ducații venețieni descoperite în Moldova. Autorul citat data aceste descoperiri în secolele XIV-XV, corectând astfel datarea, total neverosimilă, propusă anterior de către E. Condurachi.
28. E. Oberländer-Târnoaveanu, "*Tartarian Zlots" - A Golden Horde Legacy in the Monetary Terminology and Practice of Mediaeval Moldavia and its Neighbouring Countries*, în *RRH*, 30, 1991, 3-4, p. 217 și nota nr. 117.
29. Idem, *Aurul monetizat în spațiul românesc. Două milenii și jumătate de istorie*, în *Monede de aur din colecții românești*, vol. I, A. Vâlcu și M. Dima, în colaborare cu Ana Dicu, M. Neagu, E. Păunescu și Elisabeta Savu, *Colecții din Muntenia, Muzeul Județean Buzău, Muzeul "Dunăria de Jos" Călărași, Muzeul Județean "Teohari Antonescu" Giurgiu, Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, coord. E. Oberländer-Târnoaveanu, București, 2001, p. 13.
30. Monedele publicate de G. Schlumberger provin, în mare parte din colecția P. Lampros și D. Promis, care fuseseră cumpărate pe piața de anticități de la Smyrna. Cum insula Chios este situată foarte aproape de acest mare centru comercial din perioada bizantină și otomană, nu este exclus ca, într-adevăr, acești ducați să provină din regiune. Cu toate acestea, având în vedere rolul de placă turmentă a comerțului cu anticități pe care l-a jucat orașul în secolele XVIII-XX, este posibil ca multe monede achiziționate de colecționari la Smyrna să provină dintr-o arie geografică mult mai largă, egeeano-vest-anatoliană-pontică. Tot de origine egeeană par să fie și monedele din colecția Papadopoli-Aldobrandini. Până în prezent nu a fost publicat nici un tezaur sau descoperire izolată de ducați chioți cu marca de monetărie S, cu proveniență certă.
31. M. Kotljar, *Znaleziska monet z XIV-XVII w. na obszrze Ukrainskiej SSR*, Varșovia, 1975, p. 48, nr. 110. Datorită prezenței Sfântului Petru, moneda lui Filippo Maria Visconti este identificată greșit ca fiind un ducat de tip venețian emis de Senatul roman.
32. Z. S. Zevakin și N. A. Penčko, *Ricerche sulla storia delle colonie genovesi nei Caucaso Occidentale nei secoli XIII-XV*, trad. T. Dellacassa, în *Miscellanea di Studi Storici*, 1, Genova, 1969, p. 32.
33. Unii autori moderni transcriu numele dogelui și sub forma Tommaso Campofregoso, cf. G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 199 și 203.
34. În legenda monedelor emise de senioriile genoveze din Levant, în timpul celui de al doilea doganat al lui Tommaso di Campofregoso (1437-1443), se întâlnește forma abreviată a numelui său de familie - CAMPOFRE sau variante ale acestuia, vezi G. Lunardi, *op. cit.*, p. 203. Monedele din primul doganat sunt prezentate în acest catalog la p. 199.
35. Cele mai recente cataloage ale monedelor seniorilor genoveze, cele ale lui A. P. Tzamalīs, *Ta nomismata tes Phrankokratias 1184-1566*, Atena, f.d., pp. 170-171 și G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199, cunosc pentru perioada primului doganat al lui Tommaso di Campofregoso numai emisiuni cu legenda de revers TDVXI ANVE. Atribuirea monedei cu legenda T•C•DVXIANVE, păstrată în colecția numismatică a Musco Nazionale Romano, primului doganat al lui Tommaso di Campofregoso de către G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199, var. d, este fără îndoială coronată. După cum o arată emisiunile perote cu legenda de acest tip, *Ibidem*, p. 28, moneda ar trebui datată în vremea celui de al treilea doganat.
36. O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.* și O. Iliescu, *op. cit.*, pp. 168-169.
37. Muzeul Național de Istorie a României, inv. 81.596. Legenda de rv. T DVX IAHV. AV. 1,94 g și 19 mm, G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199. Moneda a fost menționată de O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169.
38. Muzeul Național de Istorie a României, inv. 81.597. AV. 2,05 g și 20,5x19,5 mm și nr. de inv. 81.598. AV. 1,90 g și 20x19 mm, G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199. Ambele piese au legenda de rv. T C DVX IAN. Monedele au fost menționate de către O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169, dar cu greutate, ușor diferite.
39. E. Condurachi, *op. cit.*, p. 228, nota nr. 2. Autorul a publicat numai trei monede, ca provenind din zona Iașilor. Vorbind de acciași descoperire, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169, menționează existența a cinci monede, dar acceptând vechea localizare propusă de E. Condurachi - „împrejurrile orașului Iași”. Având în vedere faptul că patru dintre piese au făcut parte din colecția marelui numismat român Nicolae Docan, proprietarul unei întinse moșii situate în zona Schinetea, este foarte plauzibil ca acestea să fi fost achiziționate chiar din această arie. Monedele au următoarele caracteristici: 1. AV. 1,68 g 20 mm, Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, *Registrul monedelor de aur*, nr. 184, nr. de inv. 17.316 (don. N. Docan). 2. AV. 1,76 g 20 mm, *Registrul monedelor de aur*, nr. 183, nr. de inv. 17.315 (don. Sebastian Greeceanu). 3. AV. 1,77 g 20 mm, *Registrul monedelor de aur*, nr. 182, nr. de inv. 17.314 (don. N. Docan). 4. AV. 1,91 g 21 mm, *Registrul monedelor de aur*, nr. 181, nr. de inv. 17.313 (don. N. Docan). 5. AV. 1,93 g 19 mm, *Registrul monedelor de aur*, nr. 180, nr. de inv. 17.312 (don. N. Docan). Identificările aparțin lui O. Iliescu.
40. AV. 1,96 g și 19,5 mm, titlul 583%, legenda de rv. T DVX IANVE. Moneda face parte din emisiunile primului doganat, tipul G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199. Până după 1990 moneda se păstra la Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” din Vaslui, nr. inv. 335. Ulterior a fost retrocedată. Moneda a fost menționată de către O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169.
41. AV. 1,48 g și 21x19,5 mm, Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, jud. Vaslui, nr. inv. B. 6374. Moneda are legenda de rv. - T DVX IANVE. Tipul este descris de G. Lunardi, *op. cit.*, p. 199.

Moneda este inedită. Ea nc-a fost pusă la dispoziție spre studiu de către colega Elena Popușoi, căreia îi mulțumim pentru amabilitate.

42. Parashiva-Victoria Batarciuc și M. Andronic, *Descoperiri arheologice la Suceava - contribuțiuni la cunoașterea topografiei orașului medieval*, în *Suceava*, 17-19, 1990-1992, p. 46. AV. 2,32 g 20 mm 583 %. Muzcul Național al Bucovinei, nr. inv. 18/Au.

43. Muzcul Național al Bucovinei, nr. inv. 20/Au - 1,68 g 20 mm 583 %. Informațiile privind piesele din colecția muzeului sucevean le datorăm Monicăi Gogu de la acest muzeu, căreia îi mulțumim și cu acest prilej.

44. E. Condurachi, *op. cit.*, p. 229 și fig. nr. 1-2. Autorul considera că piesa este un fals produs în Moldova. Vezi de asemenea O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169. Se pare că moneda a ajuns ulterior în colecția fostului rege al Italiei, Vittorio Emanuele al III-lea și ar trebui să se afle actualmente în colecțiile Muzeului Numismatic din Roma.

45. Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, *Registrul monedelor de aur*, nr. 1369, nr. de inv. 1652, AV. 2,06 19 mm. Identificare O. Iliescu.

46. Tatijana I. Slepova, *Nekatorye aspekty rasprostraneniya venecijskih i genuejskih monet i ih podražanij v Vostočnom Sredizemnomor'e i Severnom Pricernomor'e v XII-XV vv*, în *Trudy Gosudarstvennogo Ordena Lenina Ermitaža*, 26, 1986, p. 28.

47. G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 200-201, tip general.

48. Există ducați anonimi de tip venetian ai lui Filippo Maria Visconti, care au semnul de monetărie *, plasat sub genunchiul seniorului. Ei corespund, aproape sigur, piesei descrisă de G. Castellani, *op. cit.*, p. 239, nr. 16.099, dar semnul de monetărie nu este o rozetă, cum credea G. Castellani, ci o stea cu cinci raze. Aceiași tip este clasificat de G. Lunardi, *op. cit.*, p. 201, ca făcând parte din variantele i și q. Cunoaștem azi și monede inedite ale dogelui Raffaele Adorno (1443-1447), care poartă aceiași marcă de atelier. G. Lunardi nu a sesizat importanța acestei mărci, care, după părerea noastră are aceeași funcție ca și siglele P, S sau F (FA) de pe emisiunile atelierelor de la Pera, Chio: sau Caffà. De asemenea există ducați orientali ai lui Filippo Maria Visconti care nu au nici o marcă de monetărie.

49. *Ibidem*, p. 27, var. b, dar autorul a citit CARA, în loc de CAFA. G. Lunardi a considerat acești ducați ca fiind emisiuni ale Perei. Monedele de aur ale Caffei au fost corect atribuite de G. Giacosa, *Il ducato d'oro di Caffa*, în *Annotazioni Numismatiche*, 29, 1998, pp. 659-663, cu mențiunea ca autorul a citit GENVIT în loc de SERVIT. Giacosa propunea și o ipotetică lectură F M (Filippo Maria) a monogramei. Exemplarul publicat de G. Giacosa, cântărind 3,52 g, provine dintr-un tezaur reunind în jur de 1.000 de ducați emiși de seniorii Metelinului și Foccei, de Marii Măștrii ai Ordinului cavalerilor Hospitalieri din Rhodos și imitații ale ducaților venetieni, produse de

otomani și emiratele selgiucide din vestul Anatolici. După părerea autorului tezaurul a fost ascuns pe la 1457 și el ar fi fost descoperit undeva în vestul Anatolici. Părți din această importanță descoperire au fost vândute la licitația *Finarte*, mai 1986, nr. 786 (3,53 g). Alte două exemplare provin din vânzările *Classical Numismatic Group*, mai 1995, nr. 425 și *Auctiones*, 11, 30. 9.-1. 10. 1980, nr. 755.

50. Pentru ducații emiși în Chios de Filippo Maria Visconti, cf. G. Lunardi, *op. cit.*, p. 202.

51. *Ibidem*, pp. 202-209.

52. *Ibidem*, p. 27, var. a.

53. *Ibidem*, 175.

54. *Ibidem*, pp. 46-75.

55. Asupra acestui conflict cf. Ș. Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Genes (1433-1434)*, în *Il mar Nero*, 1, 1994, pp. 279-290.

56. G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 200-201.

57. A. Savio, *Imitazioni e contraffazioni del ducato d'oro di Venezia nei secoli XIV e XV*, în *Numismatica e Antichità Classice - Quaderni Ticinesi*, 6, 1977, p. 399 remarca și el titlul redus al emisiunilor fără marcă de atelier ale lui Filippo Maria Visconti, pe care, însă, autorul le atribuia Chiosului.

58. Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, *Registrul monedelor de aur*, nr. 461, nr. inv. 57.637. AV. 3,51 g 21 mm, ex col. H. Bursztyn. Identificare O. Iliescu.

59. Custodie Pv. C. 4404, Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, *Registrul monedelor de aur*, nr. 2078, nr. inv. 1739/5. AV. 2,57 g é 21x20 mm. Moneda a fost menționată de către O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169.

60. G. Lunardi, *op. cit.*, p. 204, unde sunt prezentate numai monede cu marca S ale atelierului din Chios, care au pe avers versiuni ale legendei: **GLORIA IN EXCELSIS DEO ET IN TERRA PAX HOMINIBUS**.

61. *Ibidem*, p. 204.

62. Este vorba de o variantă inedită, necunoscută lui G. Lunardi, *op. cit.*, p. 204.

63. Custodie Pv. C. 4405, Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, *Registrul monedelor de aur*, nr. 2078, nr. inv. 1775/6. AV. 2,10 g Ž 19x18 mm. Moneda a fost menționată de către O. Iliescu, *op. cit.*, p. 169, ca fiind o imitație a unui ducat venetian, cu greutatea ușor mai redusă de 2,07 g.

64. Asupra emisiunilor monetare ale Caffei, cf. O. Retovskij, *Genuesko-tatarskija monety goroda Kaffy*, vol. I, St. Petersburg, 1906 și vol. II, 1914, passim și G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 28-125.

65. G. Giacosa, *op. cit.*, pp. 659-663.

66. Gh. I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în *RIR*, 3, 1933, 2-3, pp. 152-158; Șt. Andreescu, *Genovezii pe "drumul moldovenesc" (I)* și Idem, *Genovezii pe "drumul moldovenesc" (II)*, în *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tăitari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, pp. 89-105 și 106-116.

67. N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*, vol. III, București, 1897, pp. 17, 22-23, 27-30, Idem, *Istoria comerțului românesc*, în *Opere economice*, ed. Georgeta Penclea, București, 1982, pp. 501-508 și 524; Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, pp. 152-158; P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în *RIR*, 3, 1933, 2-3, pp. 83-98; N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 35, nr. 1; Idem, *Maurocastrum - Mo(n)castru - Cetatea Albă*, în AAR-MSI, ser. a 3-a, 22, 1939-1940, pp. 167-175; Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, ed. V. Spinei, vol. II, București, 1988, pp. 211-252; Ș. Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI) Drum și stat*, în *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 184-195 și Idem, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, pp. 97-112.
68. A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-ligure durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV)*, în *Atti della Societă di Storia Patria*, 1, 1868, p. 368, nr. CLII. Documentul a fost comentat de I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau*, Gotha, 1911, p. 13, B. Cămpina, *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în sec. XIII-XV*, în *Studii*, 6, 1953, 1, pp. 221-223 și O. Iliescu, în *SAO*, 5-6, 1967, p. 279.
69. Asperii de Caffa sunt menționați la Moncastru în anul 1448, cf. N. Bănescu, în *Închinare lui Nicolae Iorga.*, p. 35, nr. 1. Vezi de asemenea documentul din 1455, citat anterior.
70. V. I. Markevič, L. L. Polevoj și Ș. R. Fin, *Kugureštiki monetno-veščevoj klad XV v.*, în *Trudy Gosudarsvennyj Istoriko-Kraevedčeskij Muzej Moldavskoj SSR*, 1, 1961, pp. 81-102.
71. Tezaur inedit aflat în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, aflat în custodie la Muzeul Național de Istorie a României.
72. Monedă inedită aflată în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, aflat în custodie la Muzeul Național de Istorie a României
73. P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 207-208, nr. 31-32.
74. O. Iliescu, în *SCN*, 3, 1960, p. 274, nr. 14 și E. Nicolae, în *BSNR*, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 180, nr. 8.
75. Eugenia Neamțu, V. Neamțu și Stela Cheptea, *Baia.*, vol. II, p. 244.
76. O. Iliescu, în *SCN*, 3, 1960, p. 274, nr. 15.
77. A. A. Nudel'man, în *Drevnosti Starogo Orheja.*, p. 88.
78. G. A. Fedorov-Davydov, *op. cit.*, p. 177, nr. 242 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 204-205.
79. G. A. Fedorov-Davydov, *op. cit.*, p. 177 și P. P. Byrnja, *op. cit.*, p. 202, nr. 4. După părerea noastră, moneda moldovenească de la „Ștefan” din acest tezaur trebuie să aparțină lui Ștefan cel Mare, iar cea munteană de la „Vlad”, nu aparține lui Vladislav I-Vlaicu și nici lui Vlad I (Uzurpatorul), cum s-a presupus de multă vreme, ci lui Vladislav al II-lea (1447-1456).
80. P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 205, nr. 15. Nu excludem faptul ca moneda să aparțină Hanatului Aq-Koyunlu al lui Uzun Hasan, aliatul lui Ștefan cel Mare, căci monedăria de la Șemahi a emis pentru acest suveran turcoman.
81. Tezaurul Onești, ascuns în anii 1566-1574, conține o tangha de la Șah Rukh (1405-1447), contramarcată de Abu Sayyd (1451-1469), V. Butnariu, *Tezaur.*, pp. 21-24.
82. Vezi în acest sens Șt. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare, în Evul mediu românesc Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, pp. 139-178.
83. Vezi și E. Nicolae, *Moneda otomană.*, p. 46.
84. Pentru acest gen de descoperiri vezi mai ales P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 203-209, passim, dar și descoperirile de la Suceava și Baia. Cele mai timpurii tezaure moldovenești conținând monede poloneze sau lituaniene pe care le cunoaștem până acum datează din vremea lui Bogdan al III-lea, chiar dacă conțin și unele monede anterioare lui 1504.
85. Vezi Șt. Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, pp. 117-126.
86. Vezi în acest sens lucrările lui C. Moisil și O. Iliescu, citate la nota nr. 1, precum și *MBR*.
87. Cf. E. Oberländer-Târnoveanu, în *RRH*, 30, 1991, 3-4, pp. 216-217 și nota nr. 111. În sursele genoveze sau venețiene aceste monede se numeau „bisanti” sau „bexanti”. În limba gýpčak, limba turcică vorbită de majoritatea locuitorilor Hoardei de Aur, această monedă de cont se numea „altýn”, pl. „altýnlar”, termen care a fost împrumutat, odată cu moneda de calcul corespunzătoare și în rusa medievală, sub forma „altyn”. Credem că prin greutatea lor redusă ducații bătuți la Pera în vremea celui de al treilea doganat al lui Tommaso di Campofregoso reprezentau echivalentul în aur a ultimilor hyperperi bizantini de aur, a căror baterie încetase între 1354-1376, dar a căror amintire era perpetuată sub forma unor monede de cont.